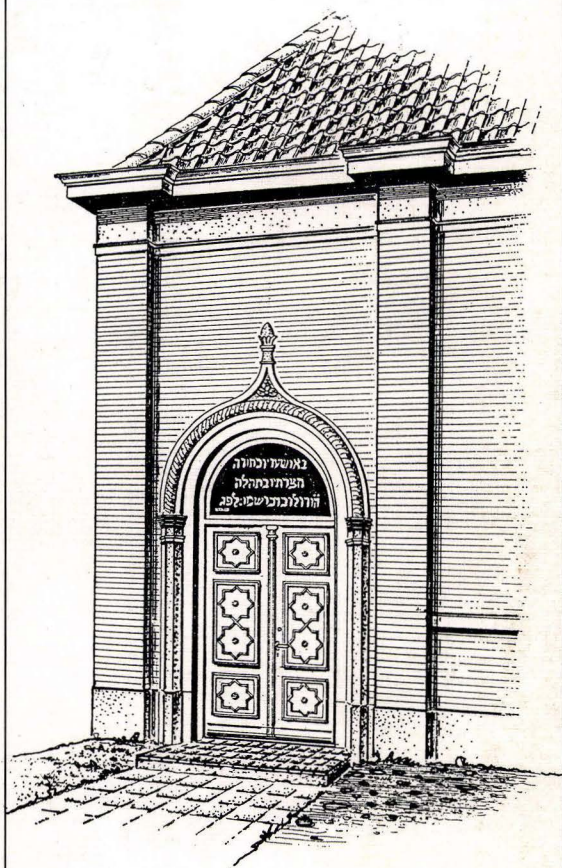

De Lochemse synagoge

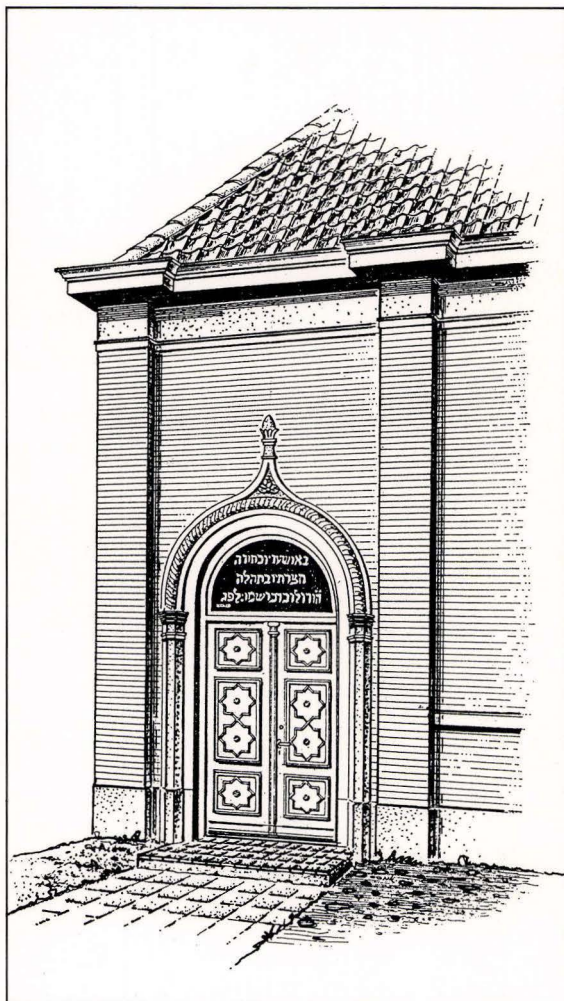

STICHTING TER NAGEDACHTENIS VAN DE
JOODSE MEDEBURGERS IN LOCHEM

*De Stichting ter Nagedachtenis van de
Joodse Medeburgers in Lochem
heeft de restauratie van het Synagoge-
gebouw gestalte zien krijgen en hoopt in dit
historische gebouw ook haar doelstelling te
kunnen realiseren.*

*Het voornaamste doel der Stichting is,
deze voormalige Synagoge tot een plaats
van ontmoeting te maken,
waar zij in gesprek,
met lezingen,
exposities e.d.,
elkaar voortdurend kunnen wijzen
op de vele vormen van rassenhaat
en de gevolgen.*

De Lochemse synagoge

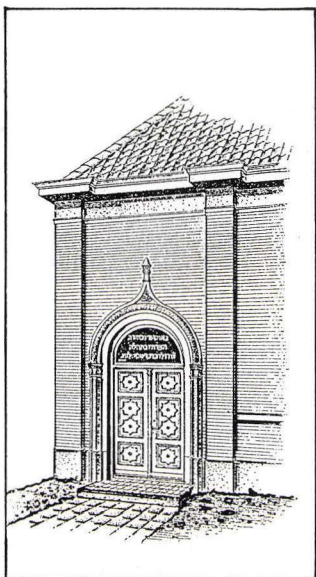

STICHTING TER NAGEDACHTENIS VAN DE
JOODSE MEDEBURGERS IN LOCHEM

De Lochemse synagoge

STICHTING TER NAGEDACHTENIS VAN DE
JOODSE MEDEBURGERS IN LOCHEM

Auteur Jan Eefting

*Komt naar Zijn poorten met dank
in Zijn voorhoven met lofgezing;
brengt Hem dank, looft Zijn naam.*

PSALM 100 VERS 4

Opschrift boven de deur, vertaald door rabbijn
B. Israël Ricardo.

WOORD VOORAF

Graag voldoe ik aan een mij gedaan verzoek om een inleidend woord.

De Synagoge te Lochem verkrijgt een nieuwe functie. Zij kan daardoor opnieuw een verrijking vormen in het geestelijk leven van het stadje dat mijn woonplaats was van mijn eerste kleuterjaren af tot na mijn afstuderen, nu vijf en zestig jaar geleden.

Opnieuw een verrijking. In een hoofdstukje van een boekje uit het jubileumjaar 1983, gewijd aan de vroegere Lochemse samenleving, heb ik gesproken over de betekenis van onze Joodse medeburgers. Het waren de 'betere middenstanders', rustige Lochemse gezinnen, mensen die aanzien genoten en met de kinderen uit welker kring wij in en buiten de school de vanzelfsprekende hechte Lochemse contacten hadden. En heeft dan Lochem — zo eindigde dat hoofdstukje — na de oorlog gemeend, niëts te moeten doen om uiting te geven aan gevoelens van rouw en van herinnering na het gewelddadig wegvallen van zo'n vijf procent van zijn goede medeburgers binnen de gracht?

Dat was tien jaar geleden. En dank zij onvermoeid volgehouden initiatieven, overleggingen, stappen, werkzaamheden van Lochemers-van-nu is nu de ereplicht vervuld. Het 128 jaar oude gebouw aan de Westerwal, door krachtige steun van het Gemeentebestuur in- en uitwendig stijlvol vernieuwd, dient zich aan als een cultureel centrum van grote allure. Hier is werk verricht waarvan het resultaat tot blijdschap en tot bewondering strekt.

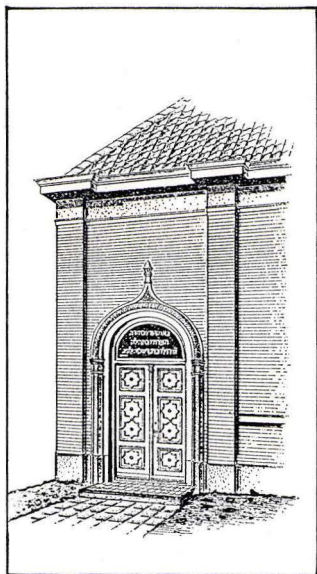
Maar het zijn uiteraard niet alleen *die* gevoelens! Van het begin af heeft bij de initiatiefnemers de wens voorgezeten, een voorname plaats te geven aan piëteitvolle herinnering aan hen die ons ontvielen. Daar is de spreuk aan de buitenzijde van het gebouw; daar is, binnen, passend belicht, die vitrine met daarin het Boek met de namen van hen die wij gedenken — dit op de plaats waar ééns de Ark stond.

En daar is nù, door bekwame hand samengesteld, dit boekje over de geschiedenis van het gebouw, het centrum bij dit alles.

Ik ben er dankbaar voor deze gedachten hier te hebben mogen opschrijven.

Voorschoten, 26 maart 1993.

Herman Schuttevâer

INHOUD

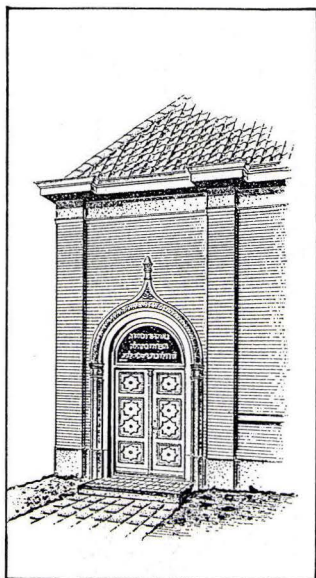
5	Inleiding
6	Godschalk van Recklinghausen
6	Loterij en lommert
9	Familiebedrijf
9	Meer Joden in Lochem
10	Organisatie der gemeente
14	De eerste synagoge aan de Wal
14	Meer vrijheid
17	Nieuwbouw
20	Inwijding
25	Voortzetting feest op zaterdag
26	Het gebouw van 1865
26	Uitbreiding
30	De laatste jaren
34	Onderwijs
38	Badhuis
38	Begraafplaats
40	Literatuur
40	Bronnen
40	Afbeeldingen

INLEIDING

Bij de viering van het 70-jarig bestaan van de synagoge in Lochem in 1935 heeft de toenmalige onderwijzer en voorzanger E. Elburg voor het eerst de historie van de Joodse gemeente op papier gezet, waarbij hij nog gebruik kon maken van het kerkarchief (oudste stukken daterend uit 1812) en tevens van het gemeentearchief. Hij kon de geschiedenis toen nog niet verder terug voeren dan tot 1768. Het is vooral de verdienste van S. Laansma geweest de geschiedenis der Lochemse Israëlieten uit te breiden en te verdiepen in zijn boek uit 1978 over de Joodse gemeente te Borculo (waarvan Lochem toen deel uitmaakte). Inmiddels heeft hij zijn sporen ruimschoots verdiend door publikaties over andere Joodse gemeenschappen en ook over andere onderwerpen. Ik ben hem dan ook zeer dankbaar voor zijn welwillende medewerking door de beschikbaarstelling van de door hem verzamelde documentatie en foto's en de toestemming uit zijn boek te citeren.

Gelukkig zijn in de loop der jaren toch ook een aantal nieuwe feiten boven water gekomen, die in deze publikatie verwerkt konden worden. De dames Carmiggelt, Jansen en Nieuwland droegen literatuur en gegevens aan waarvoor zelfs reizen naar Den Haag en Amsterdam werden gemaakt. Vooral publikaties in het Nieuw Israëlitisch Weekblad gaven aardige nieuwe feiten. Ook het gemeentearchief leverde nieuwe gegevens, verzameld door diverse collega's en vooral vrijwilligster Grietje Dijkhuizen. De heer H.J. ten Broeke te Lochem dank ik voor de herinneringen die hij voor mij ophaalde uit de jaren dat hij bevriend was met Joodse medeburgers en de gegevens die hij verschaft.

Hen allen dank ik van harte voor hun inzet. Tenslotte — last but not least — het gemeentebestuur van Lochem, dat de restauratie van de synagoge mogelijk maakte en mij de mogelijkheden bood dit boekje samen te stellen.

Fotobijschrijft pag. 7.

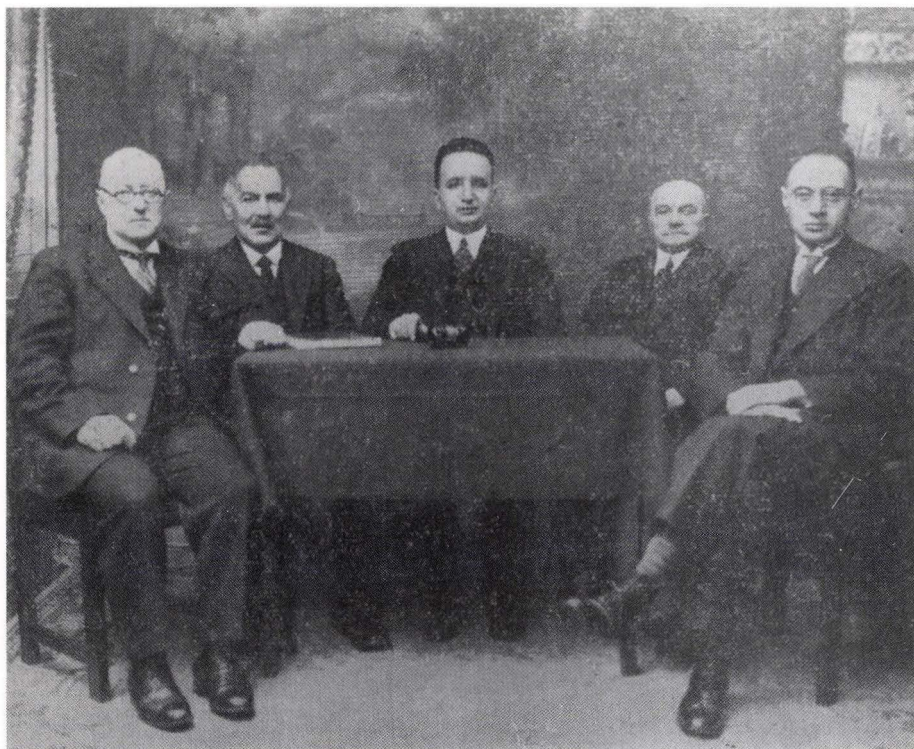
Het bestuur der Joodsche gemeente te Lochem bij het 70-jarig bestaan van de synagoge op 20 oktober 1935, v.l.n.r. A.J. Hartog, H.J. Fotuin, A. Nijstad, D. Heilbron en S.J. Vromen.

GODSCHALK VAN RECKLINGHAUSEN

Reeds in de veertiende eeuw zijn Joden in Lochem gesignaleerd. In 1332 vertoefde een zekere Godschalk van Recklinghausen in Lochem. Hij leende geld aan diverse personen in het Oversticht (Overijssel), waaronder aanzienlijke heren als Egbert, de zoon van Hendrik van Almelo. Vele jaren is Godschalk 'ende siine gheselschap Joden' in deze regio actief geweest, waarbij niet zeker is of hij zich steeds in Lochem ophield. Zijn metgezellen waren zijn dochter Hanna, Leo de Monasterio (=van Munster), Godschalk van Werden en diens zuster Hanna, Rose de Berch en tenslotte Moyses de Colonia (= van Keulen). De groep wordt voor het laatst in 1349 in de oorkonden genoemd. Vermoedelijk zijn ook zij slachtoffer geworden van de vervolgingen, die na de grote pestepidemie losbarstten, omdat de Joden als oorzaak van de gevreesde ziekte werden gezien. De overlevering wil dat het gezelschap tijds Zwolle had verlaten om aan de dood te ontsnappen maar in handen viel van de Sint Maartenslieden, kruisbroeders die lijfeigenen van de Utrechtse bisschop waren. Ook die hadden geen medelijden en beroofden en vermoordden de Joden waarna de in hun bezit zijnde schuldbekentenissen in het archief van het Domkapittel te Utrecht terechtkwamen.

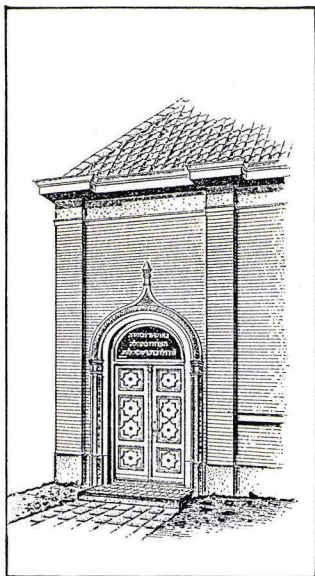
LOTERIJ EN LOMMERT

Uit de daarop volgende eeuwen zijn geen gegevens bekend over het voorkomen van Joden. Dit kan deels het gevolg zijn van het feit dat het Lochemse stadsarchief bij de grote brand van 1615 grotendeels verloren is gegaan. Overigens werd het de joden pas in 1619 toegestaan zich in de Republiek der Vereenigde Nederlanden te vestigen, doch de uitvoering van die bepaling werd overgelaten aan de plaatselijke autoriteiten. Pas in de achttiende eeuw gaan zich langzamerhand Joden in Lochem vestigen. De eerste was Joseph Jacob Levi, die sinds 1 januari 1708 aan de stad een jaarlijks 'tribuu' van 6 gulden betaalde. Pas op 23 juni 1710 vroeg en verkreeg hij als 'de Jode

van Bredevoort' toestemming zich in Lochem te vestigen 'en alles te mogen plegen als de Joden gewoon zijn, als van slagten, menschen in noot sijnde, met een stuyver gelt tegens sekere panden, te gerieven etc.'. Net als Godschalk eeuwen daarvoor trad Joseph Levi dus ook op als houder van een Bank van Lening, ook toen al betiteld als 'lommert'. Al in 1712 waren er problemen rond de betaling van het jaarlijkse tribuut en het stadsbestuur nam daarom Josephs 'loot winde' in beslag. Hij kon daar niet zonder en beloofde op 23 mei 1712 voor de magistraat 'bij hanttastinge' beterschap, 'sijnde selvige instrument het eenigste middel waar door sijn broot moet gewinnen'. Later repareerde hij ook de ruiten in het stadhuis, het Kloosterhuis en het bouwmanshuis op het erve Kelholt in Klein Dochteren. Zijn verdiensten werden in 1720 verrekend met het te betalen tribuut, omdat de betaling daarvan toch vaak te wensen overliet.

Dat de joden in Gelderland wel met enige reserve werden beschouwd blijkt uit de plakkaaten die het stadsbestuur op 28 mei en 1 november 1726 werden toegezonden door de 'Raden des Furstendoms Gelre en Graefschaps Zutphen' 'tegens de vreemden jooden off smoussen, dat die haar voortaan met er woon niet meer ten platten lande sullen mogen neersetten, gelijk ook niet sodaene jooden off smoussen die bereits sijn binnen deese Provintie mogten bevinden, en dan dat alle vreemde trec-kende en omloopende jooden gehouden sullen sijn de gemeyne en heeren wegen te houden en ten platten lande niet mogen vernaghten'.

De hier gebruikte bijnaam smousen werd gebruikt voor de Hoogduitse of Asjkenazische joden en is mogelijk afgeleid van de naam Mozes (jiddisch: Mousje).

In Lochem moest sinds Petri (Sint Peter = 22 februari) 1740 de houder van de Bank van Lening een apart tribuut betalen. Joseph Levi was inmiddels overleden maar de zaak werd voortgezet door zijn weduwe en hun zoon Jacob Levi. Op 15 maart 1740 werd — voorzover ons bekend voor het eerst — een soort reglement opgesteld, waarin werd bepaald hoeveel mocht worden gevraagd voor de ingeleverde panden. Voor elk pand ter waarde van een daalder of minder mocht een duit per week worden gevraagd, van één daalder tot vijf gulden $\frac{2}{3}$ duit per daalder en boven de vijf gulden een halve duit per daalder.

De familie heeft ruim een eeuw de lommert in Lochem gedreven. Jacob Levi zette de zaak voort met zijn vrouw Judith Spier.

Ook Joden van elders ontplooiden activiteiten in Lochem. Jonas Samuels te Harderwijk verkreeg op 31 augustus 1761 toestemming van het stadsbestuur 'om alhier binnen deze stad te mogen oprigten een loterije van zilver, en goud, voorts van porceleinen en wat dies meer is'. Als tegenprestatie moet jaarlijks hij voor elke 100 gulden aan de armen der stad 6 gulden uitkeren. Op dezelfde dag krijgt echter ook een Lochemer toestemming een loterij te houden, te weten 'de Jode Jacobs Salomons, alhier ter stede wonende, en getrouwt aan Brancke Jacobs Levi, dogter van de Jode Jacob Levi', dus de schoonzoon van de houder van de bank van lening!

Op 29 november 1762 krijgt voornoemde Jonas Samuels nu hij 'in deese stad is gekoomen' opnieuw toestemming tot het houden van een loterij van 'eenige porceleijnen'. Voor elk lot — soms bestaande uit meerdere artikelen — moest één gulden worden betaald. Ongeveer $\frac{2}{3}$ deel der loten bestond uit nieten. Wat men kon winnen omschreef Jonas als 'geript blauw ouderwets bruin en blauwe thee goed en drie japansche fruit dose met deksels darop' enzovoort.

FAMILIEBEDRIJF

De Lochemse bank van lening werd inmiddels voortgezet door het echtpaar Jacob Levi en hun schoonzoon en dochter Jacob Salomons en Brantjen Levi, zoals haar naam meestal werd geschreven. Zij woonden bij Jacob Levi in tot 1768 toen de bank van lening met ingang van 1 maart 1768 aan Jacob Salomon werd verpacht voor 12 jaar, welk octrooi in 1780 weer voor twaalf jaar werd verlengd. Jaarlijks moest nu 28 daalder aan pacht worden betaald van 1 maart tot eind februari, dus 42 gulden.

In hetzelfde jaar 1768, op 27 december, verzocht Jacob Salomon aan het stadsbestuur vanwege de 'onderlinge verschillende humeuren' om met zijn vrouw in een ander huis te mogen gaan wonen om daar 'den Lommert en andere negotie te exerceeren'. Dit werd toegestaan tegen betaling van het tribuut van zes gulden. De oude Jacob Levi kreeg als 'geweesene lommerthouder' nog eenmaal toestemming om enkele panden te verkopen.

De zaken gingen in latere jaren kennelijk niet voor de wind. De pachtsom werd echter met ingang van maart 1795 wel verhoogd tot 40 daalder (60 gulden). Jacob Salomon houdt in 1797 nog een veiling maar moet in 1799 om financiële steun bij de overheid verzoeken en verkrijgt een lening van 200 gulden.

Inmiddels is het familiebedrijf uitgebreid met een neef, die in 1793 tevens opvolger werd. Bij akte van 15 januari 1793 benoemden Jacob Salomon en Brantjen Levi vanwege de 'steeds klimmende jaaren en merkelijke toeneemende zwakheeden' tot hun universeel erfgenaam 'haaren neev Salomon Abrahams', zoon van Abraham Salomon en Sippora Eleazar (ook wel Saphora Elias genoemd). Het blijkt dat hij dan al enige tijd 'hunne zaaken en lombart en verdere winkelnegotie nae behooren behartigt'. Neef Salomon moest echter wel beloven bij zijn 'oom en moeje' aan huis en in dienst te blijven en na hun overlijden aan elke erfgenaam van beide zijden een bedrag van 25 gulden uit te keren.

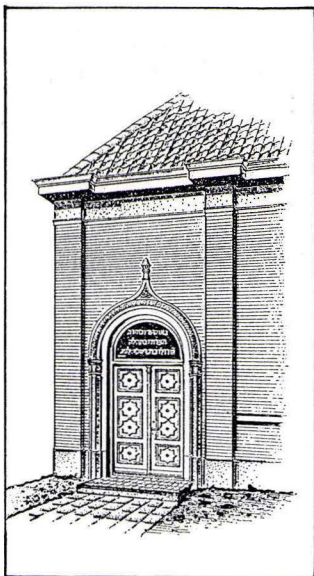
Salomon Abraham(s) — die zich sinds 1812 Vredenburg noemde — heeft de bank van lening nog geruime tijd gedreven. In het patentregister van 1806-1810 wordt hij genoemd als winkelier en houder van de bank van lening.

Na de inlijving van ons land bij Frankrijk werd een aantal zaken drastisch gereorganiseerd. In 1812 werd van hogerhand — de sous-prefect van het arrondissement Zutphen — gevraagd om inlichtingen over de bank van lening, die door de maire (burgemeester) op 2 augustus werden verstrekt. Uit zijn relaas bleek dat de bank, die voor 6 of 12 jaar werd verpacht, van weinig betekenis meer was. In 1828 bleek dat vrijwel niets meer werd beleend en kort daarna moet de bank zijn opgeheven.

Salomon Abraham Vredenburg is vermoedelijk rond die tijd naar Zutphen verhuisd waar hij als 'uitdrager' wordt vermeld en op 15 mei 1844 is overleden.

MEER JODEN IN LOCHEM

In de eerste helft van de achttiende eeuw was het aantal Joden in Lochem voorzover wij weten beperkt tot de houders van de lommert die hiervoor reeds uitvoerig zijn besproken. Pas op 7 juli 1755 vinden we David Wolff vermeld, die sindsdien met zijn vrouw Sybilla Jacobs in Lochem is blijven wonen. Daarna komen nog enkele

Fotobijschrift pag. 11

De ondertekeningen van het reglement
van 1785.

joodse gezinnen in de stad die alle een jaarlijks 'tribuit' van 6 gulden betalen. De inning van dat geld leverde wel eens problemen op, zoals de stadsrekeningen ons leren.

Jacob Salomon — hierboven reeds uitvoerig besproken — was kennelijk al in 1761 in de stad maar betaalde zijn tribuit pas sinds 27 december 1768, toen hij zelfstandig ging wonen.

Sinds 19 december 1769 betaalde Johanna Jacobs, de weduwe van Meijer Gompesch, die dan al geruime tijd 'logeert' bij David Wolff en zijn vrouw Sybilla Jacobs (misschien haar zuster?).

Omdat zij apart wilde gaan wonen en 'eenige weinige negotie exerceeren' moest zij sindsdien betalen. Omstreeks die tijd woonde haar nieuwe echtgenoot bij haar in, zoals blijkt als in 1772 Johanna overleden is. Op 3 augustus 1772 meldde zich Salomon Isaak bij de magistraat. Hij 'woonde reeds drie jaar met wijlen zijn vrouw Johanna Jacobs binnen deze stad' maar moest nu voor zichzelf verzoeken om te mogen blijven, hetgeen werd toegestaan tegen de gebruikelijke betaling. Hij trouwde later met Getel Salomons, de zuster van voornoemde Jacob van de 'lommert'.

Ook in 1772, op 24 februari, kwam Abraham Salomon — kennelijk een broer van Jacob en Getel — met zijn vrouw Sippora Elias en drie kinderen in Lochem. Zij waren in 1766 te Amsterdam getrouwd en kregen goede getuigschriften mee van enkele Amsterdammers, waaronder de bankier Tobias Boas. Hun nakomelingen noemden zich sinds 1812 Vredenburg.

ORGANISATIE DER GEMEENTE

In 1785 ging de nog kleine joodse gemeenschap zich voor het eerst organiseren. Jacob Salomon, Salomon Isak en David Wolff meldden zich op 18 april 1785 bij het stadsbestuur en gaven te kennen 'dat er voor hunne huisgesinnen en andere af en aankoomende jooden, sig thans een geschikte occasie voordeed om hunnen gewoonen kerkdienst welke tot hier toe in hunne huizen hadden moeten waarneemen van nu voortaan in

Gearresteert door de Joodse gemeente gehoeude
Jehesonen Wonende binnen Lochem en Larey.

Den 5 Decembr. 1785 a Lochem

22 K2 23 213

dat is muref van David Wolf

Jacob Salomons
Salomon Jacob
Abraham Salomon

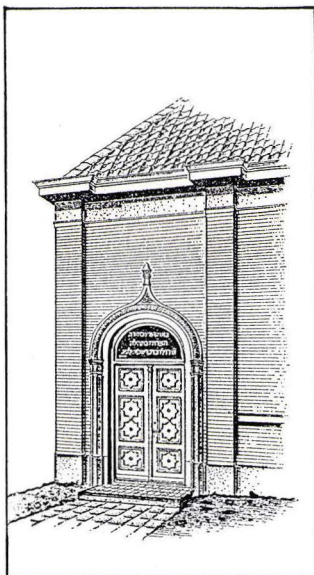
278. 12 2.1

dat is de muref van Levy
Jacob van Laren
278. 12 2.1

dat is de Levy Simons a Larey

een afgesondert gebouw te verrigten, dat voorneemens waaren om soo mogelijk tot dat einde actueel een seker huis of kamer op het Hooge straatjen ofte elders bij vervolg van tijd daartoe aan te koopen'. De magistraat stelde vast dat de joden voor vrijheid en inwoning hun jaarlijkse tribuut betaalden en dat het hen niet uitmaakte waar de joden hun godsdienst verrichtten, 'mits zorg draagende dat niemand hierdoor overlast geschiede of wettige reden van klagen worde gegeven'.

De joden mochten dus een gebouw als synagoge gaan gebruiken, maar nergens is gebleken of zij dat inderdaad aan het Hoogestraatje hebben gedaan. Wel werd eind 1785 een reglement aangenomen, bewaard in het stadsarchief, waarin de vier gehuwde mannelijke joden uit Lochem (de drie verzoekers van 18 april en Abraham Salomon) en de twee gehuwden uit Laren (Levi Jacob en Levi Simon — sinds 1812 Heilbron) samen overeenkwamen de zorg voor hun kerkgemeente te gaan dragen. Het stuk van 5 december 1785, dat ook bindend was voor de ongehuwde joden, droeg als titel 'Reglementen der Joodse Natie en gemeente der stadt Lochem' en was ontleend aan het reglement van de Joodse gemeente te Amsterdam. De uitdrukking Joodse natie was destijds zeer gebruikelijk.

Fotobijschrift pag. 13.

Situatie synagoge, 1832.

Het reglement wekt de indruk dat toen al een kerkgebouw was aangekocht. In art.19 werd vastgesteld dat iedereen zich moest houden aan zijn vaste plaats in de kerk, maar dat dit pas van kracht werd tegen mei 1786 'dan sullen mogelijk de plaatsen in order zijn'.

De gehuwde leden moeten wekelijks een bedrag betalen 'tot dat al de schulden van onse kerk betaelt zijn' (art.24): J. Salomons 2 stuivers, D. Wolf 1 st. S. Isak 1 st. Abr. Salomons $\frac{1}{2}$ st. Levy Jacob 1 st. en Levy Simons $\frac{1}{2}$ st.

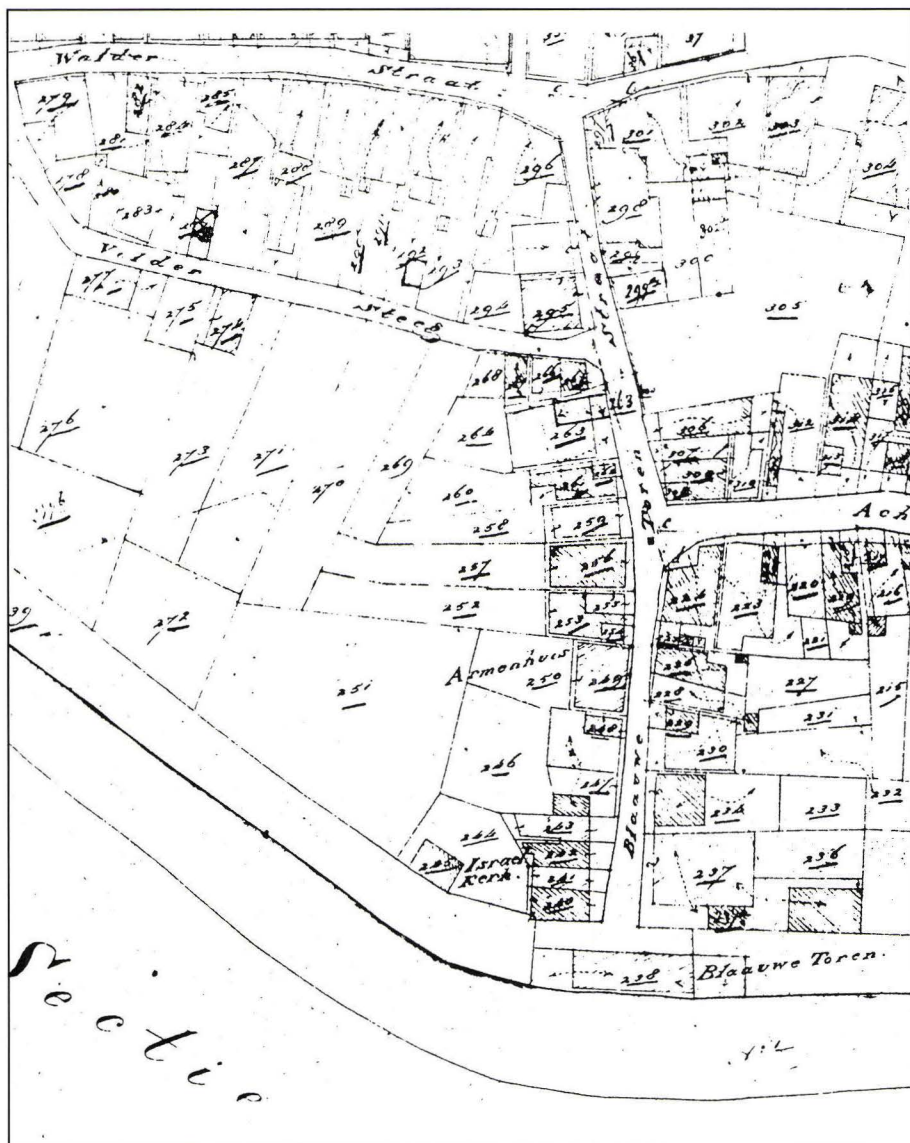
Ook een aantal ongehuwden hebben vrijwillig op zich genomen dit weekgeld te betalen: Jacob Moses (later Fortuin) 2 st., Jacob Beer (later schoonvader van Fortuin?) 2 st., Aron (Eerlijk?) $\frac{1}{2}$ st., Salomon Abrahams (Vredenburg, zoon van Abraham Salomon) $\frac{1}{2}$ st., Elias Abr. $\frac{1}{2}$ st. en Brayntie $\frac{1}{2}$ st.

Volgens Laansma is Elias Abr. identiek met Abraham Elzas die later trouwde met Vogeltje Vredenburg en stamvader werd van de Borculose familie Elzas.

De naam Brayntie doet denken aan Brantje Levi, de vrouw van Jacob Salomons, maar het lijkt niet waarschijnlijk dat zij afzonderlijk bijdraagt omdat ze reeds als gehuwde haar aandeel leverde.

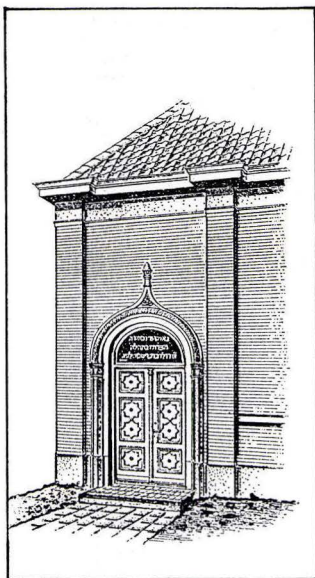
Samen komen we dan op een aantal van 11 of 12 mannelijke joden. Voor het houden van een kerkdienst had men echter 'minjan' nodig, hetgeen wil zeggen dat minimaal tien 'tilbare' (geestelijk volwassen) mannen aanwezig moesten zijn, waarbij de jongens vanaf hun Bar Mitzwa als ze 13 jaar waren meetelden. Voorzover bekend waren er behalve de reeds genoemden in 1785 geen jongens boven de 13 jaar aanwezig, zodat het noodzakelijk was dat iedereen aanwezig was. Daarom zal in art.12 bepaald zijn dat iedereen 'ter regter tijd in de kerke' moet komen 'saturdags of vuurdags' op boete van 2 gulden.

Voor de goede orde in de kerk zorgde de 'bael segen' of Baal Segan (waarschijnlijk één der gehuwden, die elke zes weken werd aangewezen), ook met Pasen, dan moest de gehele gemeente 'malkander in bakhuys helpen en spelen wie eerst of laets bakken moet en helpen tot op het latste toe' (art.17, herhaald in art.36).

Op overtreding van bijna alle bepalingen stonden boetes van vaak meerdere guldens, forse bedragen voor die tijd. Het financiële beheer was dan ook belangrijk: Jacob Salomon was aangesteld tot penningmeester, Abraham Salomon 'is aangesteld een akoraat boek te houden van credit en debet die ook belooft, weeks ver weeks in te manen en ter hand P.meester te stellen, en door ontfangen quitant te tijkenen'.

Een voorzitter wordt in het reglement niet genoemd.

DE EERSTE SYNAGOGE AAN DE WAL

Zoals gezegd is het niet zeker dat de kleine Joodse gemeenschap in 1785 daadwerkelijk een huis in het Hogestraatje heeft gekocht om daar de godsdienst te kunnen uitoefenen. Uit latere gegevens blijkt dat zeker al in 1793 de synagoge aan de Wal was gesitueerd. De plaats moet men thans zoeken op de open plek tussen de huizen Westerwal 3 en 4.

Jan Hoekman — die we later opnieuw tegenkomen — liet op 22 juli 1793 een akte registreren waaruit bleek dat hij had gekocht een 'kaamer met een hoekjen hofgrond daar agter binnen Lochem omtrent den Blauwen Toorn tusschen de kaamer van verkooperen en die van de Joodse gemeente'. De Blauwe Toren, een deel van de oude vestingwerken, lag toen nog op de plek waar nu de brug naar de Burg, Leenstraat is en was in gebruik als gevangenis. Nog dezelfde dag is het huisje van Hoekman onderpand voor een lening van f 75,— van de provisorie en wordt omschreven als gelegen tussen 'de Joodse kerk en de camer van den timmerman Van Dijk'. Het huis was het tweede vanaf de hoek in de Blauwe Torenstraat en grensde aan de achterkant aan het terrein van de synagoge. Dit leidde in het jaar 1800 tot problemen toen Jan Hoekman achter zijn huis aan het timmeren sloeg en een deur en een venster maakte op de grond van het kerkhof van de Joodse gemeente! Salomon Abraham als gemachtigde klaagde op 7 april 1800 bij het stadsbestuur omdat Hoekman zich had begeven op grond die deels als begraafplaats werd gebruikt. Bovendien had men de grond misschien nodig 'doer haare oude kerk agteruit te zetten of een nieuwe op den belt te timmeren'. Jan Hoekman beloofde onmiddellijk om de Joden niet meer in hun recht te hinderen waarmee het probleem kennelijk was opgelost.

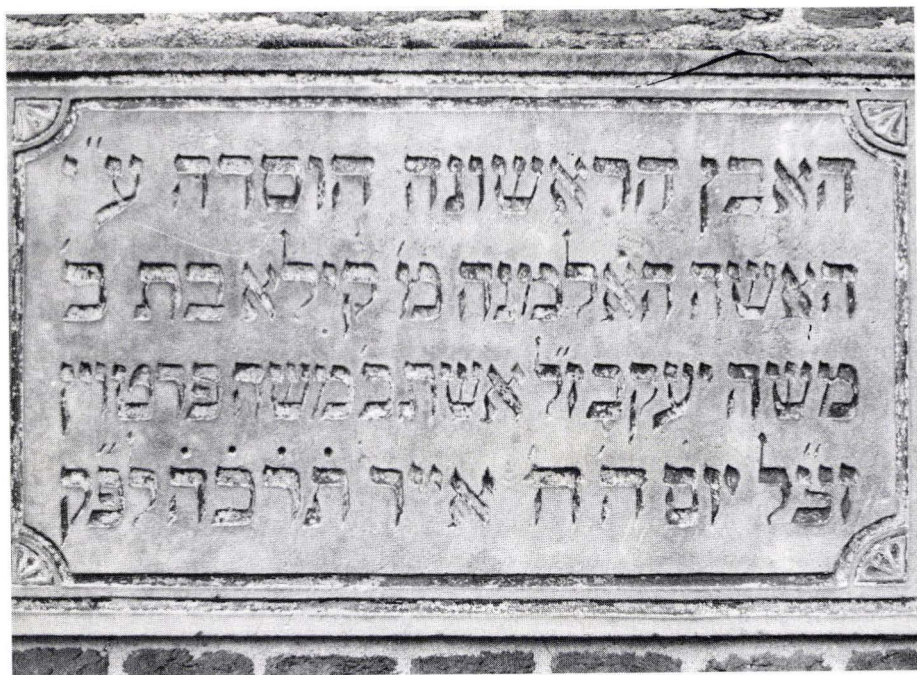
Fotobijschriften pagina 15.

De eerste steen van 1865.

Advertentie in het Nieuw Israëlitisch Weekblad, 1895.

MEER VRIJHEID

De Franse revolutie van 1789 had een grote mate van godsdienstvrijheid meegebracht, die na de inval der Fransen in 1795 ook merkbaar was

FORTUIN-LOCHEM.

כשר

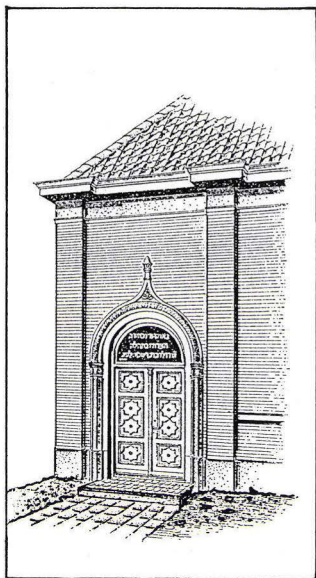
**Roomboterfabriek op
„DE CLOESE”,**

onder Rabbiniaal toezicht van den Wel Eerw.
Heer L. WAGENAAR, opperrabbijn van
Gelderland.

Uitsluitend te kwaliteit tegen concurreerenden
prijs verkrijgbaar bij

M. J. FORTUIN,

Lochem.

in de Nederlandse gewesten. Na de inlijving bij Frankrijk in 1810 werden hier enkele Franse wetten van toepassing die ons nu een beter inzicht geven in de situatie van de Joodse medeburgers, zoals ze sindsdien zonder twijfel genoemd mogen worden. De invoering van de burgerlijke stand zorgde ervoor dat de mensen werden geregistreerd, de optekening van gegevens over onroerende bezittingen werd geregeld door de invoering van het Kadaster. De verplichting om vaste familienamen aan te nemen gaf ook meer duidelijkheid. Hoewel niet iedereen zijn naam liet registreren hebben met name de Joden dat wel gedaan — zelfs in een afzonderlijk register van aanneming van geslachtsnamen — zodat we in 1812 in Lochem vinden de vijf gezinnen Vredenburg, van Gelder, Vroomen, Fortuin en Roos en de alleenstaande Aron Jacobs Eerlijk.

Vader Vredenburg hebben we reeds ontmoet bij het verhaal over de Bank van Lening, hij was — zeker al in 1821 — ‘opsichter’ of voorzitter van de Joodse gemeente. Jacob Moses had zich op 21 juli 1788 in Lochem gevestigd en in 1812 de naam Fortuin aangenomen. Joseph Samuels was gekomen op 28 oktober 1799 en noemde zich in 1812 Vroomen. Simon Marcus, die omstreeks 1800 in Lochem kwam, noemde zich Van Gelder. Tenslotte Rachel Levi, waarvan niet bekend is wanneer zij zich hier vestigde, weduwe van Isaac Levi, nam voor haar en haar kinderen de naam Roos aan.

Na de terugkomst van de prins van Oranje eind 1813 ontstond het Koninkrijk Nederland, een eenheidsstaat die veel van de Franse maatregelen in stand hield. De vrijheid van godsdienst werd toen ook vastgelegd in de grondwet.

In Lochem werd in de jaarlijkse gemeenteverslagen sinds 1819 onder kerkelijke zaken vermeld: ‘men leeft hier met de Joden in rust en vrede’.

Of er iets is terecht gekomen van de in 1800 genoemde uitbreidingsplannen van de synagoge weten we niet. Toen in 1832 het kadaster zijn kaarten en leggers had voltooid waren in de sectie F (de Stad) als eigendommen van de ‘Israëlitische gemeente van Lochem’ vermeld:

nr. 244 kerkhof, groot 4 are

nr. 245 kerk, ter grootte van 51 centiare (51 m²)

Aan het kerkhof — dat dus niet meer als begraafplaats werd gebruikt — grensde het huisje F 241, dat nog eigendom was van een weduwe Hoekman.

De synagoge heeft op deze plaats ruim 70 jaar dienst gedaan. Uiterlijk in 1850 is op het kerkhof een schooltje gebouwd met een oppervlakte van 16 m², waarschijnlijk aangebouwd aan de noordwestzijde van de synagoge.

Na het vertrek van de familie Vredenburg omstreeks 1828 werd de basis van de Joodse gemeente gevormd door de families Fortuin, Vromen, van Gelder en Roos. Meerdere leden uit de familie Fortuin waren later voorzitter van de gemeente.

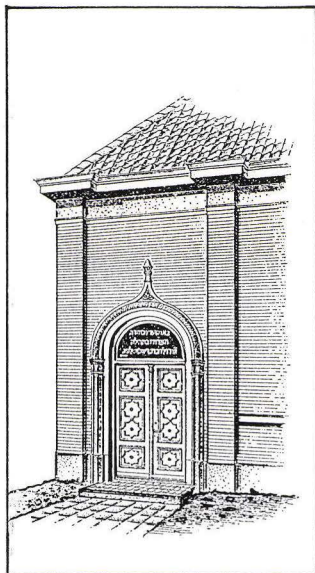
De groei van de Joodse gemeente leidde inmiddels tot problemen. Werden bij de volkstelling van 1829 27 joden geteld, in 1839 waren dat er 38 en in 1859 vond men een aantal van 99: 56 mannen en 43 vrouwen. Een enorme stijging in 20 jaar waarvoor ik tot nu toe geen verklaring heb, behalve dat mogelijk het grote kindertal van de Joodse gezinnen de oorzaak is. Naast de 99 Lochemse joden maakten ook de twee joden uit Laren gebruik van de synagoge. Het gebouw was nu echt te klein en men vroeg subsidie aan voor de bouw van een nieuwe sjoel, zoals de joden hun kerk meestal noemden. Het corresponderend lid te Arnhem van de Hoofdcommissie tot de zaken der Israëlieten vroeg de mening van het gemeentebestuur. Burgemeester Leen schreef hem op 1 december 1859 en schetste de situatie. De afmetingen van de synagoge worden opgegeven in 'Nederlandsche ellen', de toenmalige aanduiding van de meter. De binnenmaten van de synagoge zijn 8.25 m lang, 5.5 m breed en 5.7 m hoog. Hier zijn de zitplaatsen der mannen gesitueerd. Voor de vrouwen is er een 'gallerij' boven de gang, die nog 0.75 m boven de kerkruimte uitsteekt, ter lengte van 5.5 m, breed 2 m en hoog 2.4 m. Het aantal zitplaatsen is 'op verre na niet voldoende voor het getal ter kerk gaande Israeliten'. Een verbouwing kwam niet in aanmerking omdat dan het aan twee zijden aanwezige oude kerkhof — waar in 30 jaar niet meer was begraven — zou worden ontwid. Bovendien was aan één zijde aangebouwd 'de thans bestaande school en woning van de Godsdienstleeraar'. Afbraak van het bestaande gebouw zou niet nodig zijn omdat het 'niet oud en redelijk goed in muurwerk' is en 'zeer geschikt is en derhalve al weder zeer dienstig kan zijn voor Godsdienst onderwijs'.

De subsidie kwam er en men kon plannen voor nieuwbouw gaan maken.

NIEUWBOUW

Voor de bestrijding van de kosten werd op 11 juli 1864 bij het gemeentebestuur een verzoek ingediend tot het houden van een loterij, waarvoor machtiging werd verleend tot een maximum van 1000 loten bij Koninklijk Besluit van 12 september 1864 nr. 39.

Nadat het bestek voor de bouw van de synagoge gereed was werd de aanbesteding in de regionale kranten aangekondigd. Bestekken lagen ter inzage vanaf 31 oktober 1864 in enkele herbergen in de buurt: te Zutphen bij Burgers in het Rad, te Deventer bij Van der Stok in den Engel en te Lochem bij Postel in het Zwijnshoofd. In laatstgenoemd logement vond ook de aanbesteding plaats op vrijdag 11 november 1864 om 12 uur door het Nederlandsch Israëlitisch Kerkbestuur te Lochem.

Fotobijschriften bij pagina 19.

De heer Abraham Moses Fortuin (1840–1915) was voorzitter van de Joodse gemeente 1865–1914, tevens lid van de gemeenteraad 1873–1897. Hier met zijn vrouw Rosetta Kohn en zijn kleinkinderen Arthur en Reina (later mevrouw Van Son), ca. 1910.

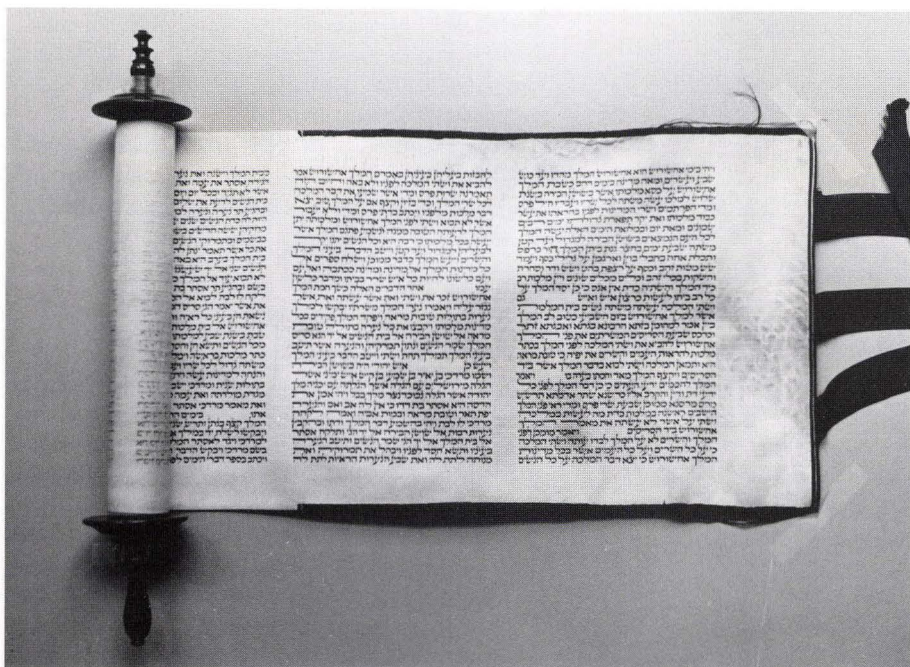
De Ester-rol, die een plaats in de gerestaureerde synagoge heeft gekregen.

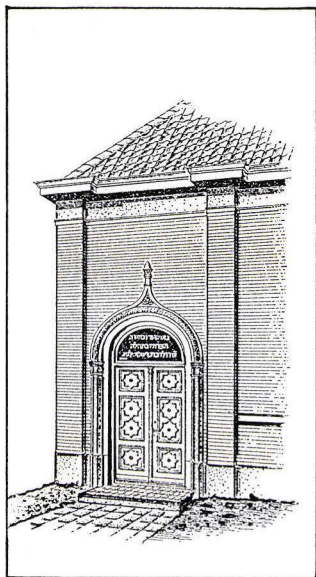
De tekeningen — die voorzover bekend niet bewaard zijn gebleven — lagen ter inzage bij de gemeentearchitect.

Wie de bouwopdracht kreeg en hoe de bouw verliep is ons niet overgeleverd. Wel duidelijk is dat de moderne mogelijkheden van de pas sinds 1862 werkzame gasfabriek werden benut. Op 7 april 1865 schreef men aan het gemeentebestuur dat 'het plan bestaat, de nieuwe Synagoge onzer gemeente te doen verlichten door gaz, en wel door 25 pitten, die gezamenlijk p.m. 1300 uren per jaar zullen branden'. Duidelijk verlichte geesten!

Op 4 mei 1865 was het zover dat de eerste steen kon worden gelegd door de weduwe van M.J. Fortuin. Vooraf werd een toespraak gehouden door Abraham Moses Fortuin, sinds 1 januari 1865 parnassijn (parnas, voorzitter) van de gemeente. Daarna traden A. Vromen, S. Fortuin, de burgemeester en de beide predikanten der Hervormde gemeente als spreker op. Aan de feestelijkheden werd niet alleen deelgenomen door de Joodse ingezetenen maar ook door vele andere inwoners van Lochem. Na afloop van de plichtigheid vertrokken de genodigden — waaronder ook de wethouders en secretaris van Lochem en de burgemeester en secretaris van Laren — naar het huis van de weduwe Fortuin in de Walderstraat. Het Lochemse harmoniecorps liet passende klanken horen op het terrein van de te bouwen synagoge en bij het huis van de weduwe Fortuin.

De trekking der reeds genoemde verloting werd verricht op 28 september 1865 in aanwezigheid van loco-burgemeester J.M.L. Mispelblom Beijer en gemeentesecretaris H.G. Hartman Jzn. en Abraham Fortuin en Salomon Joseph Vromen als voorzitter en secretaris-penningmeester van de Nederlands-Israëlitische gemeente. Er waren 633 loten verkocht en 226 prijzen geschonken. De nummers werden in twee bussen gedaan en getrokken door twee kinderen. Het proces-verbaal van de loting is in tweevoud opgemaakt om bewaard te worden in het kerkarchief en het gemeentearchief. Helaas is niet meegedeeld

Fotobijschrift bij pagina 21.

Uitnodiging aan de gemeenteraad voor de inwijding, 1865.

Fotobijschrift bij pagina 22 en 23.

Orde der inwijding, 1865.

wat de prijs van de loten was en welke prijzen waren te winnen.

De bouw moet inmiddels in volle gang zijn geweest want op vrijdag 20 oktober 1865 kon de synagoge plechtig worden ingewijd. Gemeentesecretaris Hartman zond een gloedvol verslag aan het Nieuw Israëlitisch Weekblad, dat juist zijn eerste jaargang was ingegaan. Volgens hem was de bouw bekostigd door vrijwillige bijdragen van gemeenteleden en andere belangstellenden.

In de oude synagoge werd nog eenmaal een dienst gehouden, geleid door de heer J. Lehmans, opperrabbijn van het ressort Nijmegen waartoe Lochem behoorde.

Daarna werd een statige optocht geformeerd: twee banierdragers, gevolgd door het Lochemse harmoniecorps, een rei van knapen en meisjes, allen met kleine vlaggetjes met zinnebeeldige spreuken, een maagdenrei in het wit met bloemen in de hand, de dragers der wetsrollen onder een verhemelte, gedragen door zes jongelingen, opperrabbijn Lehmans, de heer Perel uit Amsterdam en oppervoorzanger Dessau uit Den Haag, het kerkbestuur der Israëlitische gemeente, burgemeester, wethouders en secretaris, de predikanten der Hervormde gemeente, de kerkeraad der Israëlitische gemeente en de verdere leden van die gemeente.

Aangekomen bij de op korte afstand gelegen nieuwe synagoge werden de wetsrollen in het voorportaal geborgen, waarna de plechtigheid tot half één werd geschorst.

INWIJDING

Rond die tijd waren alle plaatsen in het nieuwe gebouw bezet en begon de inwijding met een feestouverture van het harmoniecorps en het zingen van psalm 24 door het Israëlitisch zangkoor, gevolgd door een lied van voorzanger Dessau. Daarna begaf deze zich naar de deuren van de synagoge onder het zingen van psalm 118:19. Terwijl de deuren geopend werden en de dragers der wetsrollen binnentraden strooide een brede maagdenrei bloemen voor de voeten der dragers

Neg 1044 Verz 584

Lochem, den 8 Oct. 1865.

Hiermede hebben wij de eer U Ed.
minzaam nit te noodigen, ter bij-
woning der inwijding der nieuwe
Synagoge alhier welke zal plaats
hebben op Vrijdag den 20 Oct. o.k.
ten 12½ ure precies. Tez. Bertijd
noodigen wij het dagelyksh bestuur
nit ons met U Ed. tegenwoordigheid
te vereeren. By het overbrengen der
H. Wetsrollen naar de N. Synagoge
hetwelk precies ten 10 ure zal
plaats hebben. stangenaam zal
het ons zyn voor den 14 dexter
te vernemen wie der genoodigde
keeren ons het genoeg kunnen
tegenwoordigheid zullen verschaffen.
Nawachting hiervan hebben wij de eer
te zyn

Het dagelyksh bestuur der J. Gemeente
aan
Den raad der Gemeente
Lochem.
A. J. Gortuin
S. J. Vroomen

Orde der INWIJDING
VAN DE
NIEUWE SYNAGOGE

VOOR DE
Nederl. Israël. Gemeente

TE
LOCHERUM

OP DEN
30 -TISRI 5626.

20 OCTOBER 1865.

ZAMENGESTELD DOOR
I. WATERMAN,
Secretaris der Nederl. Isr. Gemeente te Arnhem.

A m s t e r d a m

Gedrukt bij I. LEVISSON, firma D. PROOPS Jz.
1865.

מזמור שיר

ח נ כ ת ה ב י ת

להורות ולהלל

ביום חנוך בית התפלה החדש

בק"ק לאכעם יע"א

יום א' ר"ח מרחשון עש"ק

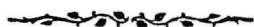
פרשת נח

שנת א'ש"ר ה'ת"ע לפ"ק

סדר מאתי

ישראל וואטערמאן

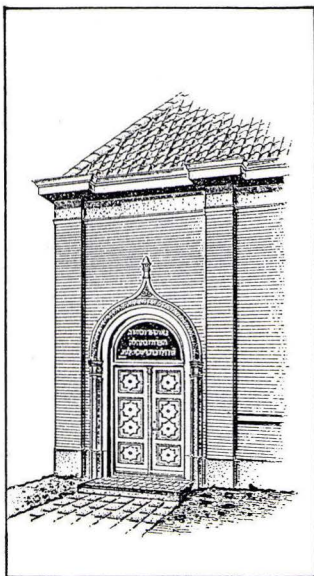
סופר עדת ישרון בארנהעם.

באמסטרדם

בדפוס ישראל לעוויסקאן פירמא כ' דוד פרופס כ"ץ ז"ל.

שנת ה'תרכ"ו ליצירה

en zong het koor psalm 119:20. Hierna zong het koor nog psalm 24: 7 en 10 en hief de voorzanger een nieuw kerklied aan. De omgangen vonden plaats onder beurtelings gezang van koor en voorzanger.

De wetsrollen werden daarna door de opperrabbin in de Arke geplaatst terwijl de heer Desau psalm 29 en een ander lied zong, waarna de Arke werd gesloten.

De heer Lehmans beklom vervolgens de kansel en hield een inwijdingsrede die 'des mans jaren in aanmerking genomen, naar zijn best vermogen werd voorgedragen', naar aanleiding van psalm 84: 2, 3 en 4, waarin hij aan de hand van de vier benamingen van het kerkgebouw in die psalm (woning, voorhof, altaar en huis) de vereiste gemoedsstemming aantoonde van de Israëliet bij het binnenkomen der synagoge. De rede werd afgewisseld met een kerkgezag en besloten met psalm 30.

De tweede spreker, de heer L.B. Perel uit Amsterdam, sprak duidelijk meer tot de verbeelding van 'verslaggever' Hartman. 'Met jeugdig vuur, met energie, gloed en leven, met bezielende taal en hoogst indrukwekkende woorden, schetste ZEd. de gewaarwordingen, die ieder moeten bezielen bij de inwijding van een nieuw godsgebouw.' Spreker nam psalm 118:19 als grondslag van zijn rede 'welke bijna 2 volle uren duurde, doorweven met diepzinnige wijsgeerige gezegden, benevens aanhalingen van de moeilijkste phrasen in Zohar en andere Joodsche geschriften, muntte uit door rijkdom, ja zelfs door weelderigheid van denkbeelden, door een keurige taal en sierlijke stijl' zodat zijn gehoor 'waaronder echt wetenschappelijke mannen, de predikanten enz., enz. als opgetogen gedurende den ganschen tijd der predikatie aan des rede-naars lippen hing, en zoodanig een ieder geboeid werd, dat men niet eens wist dat 2 uren waren verstreken.'

De spreker bedankte burgemeester en wethouders en de leden van de gemeenteraad, de griffier en kantonrechter voor hun bemoeiingen in het belang der joodse ingezetenen, vervolgens secretaris Hartman (!) 'die in alles ijverig gewerkt, ja zelfs een Israëlietisch koor georganiseerd had.'

Hij voelde zich echter gedrongen 'den heeren geestelijken der andere gezindten zijne dankbaarheid te betuigen voor de loffelijke wijze, waarop zij als echt humane mannen zich gekwetten hebben, door in hunne kerken van den kansel de gemeenteleden tot bijdragen der kosten van eene nieuwe synagoge op te wekken'.

Na afloop van de rede werd de gevierde redenaar met toejuichingen overladen en kreeg zowel van joodse als christelijke toehoorders de lof toegezwaaid eenmaal Nederlands grootste kanselredenaar te kunnen worden 'zoodat allen éénstemmig den wensch uitdrukten, dat de heer Perel de Theologie zal blijven bestuderen en zich op nieuw naar Duitschland begeven, ten einde éénmaal als gegradueerd opperrabbijn de gemeente voortdurend te boeijen en te stichten.'

Tijdens de inzameling der liefdegiften voerde het orkest nog een plechtig andante uit waarna de bijeenkomst werd besloten door een gebed van de opperrabbijn en het aanheffen van psalm 150 door het zangkoor.

VOORTZETTING FEEST OP ZATERDAG

Op zaterdagmorgen beklom de weleerwaarde heer Lehmans het spreekgestoelte en had opnieuw stof om zijn toehoorders tot godsdienst, liefde en eendracht op te wekken.

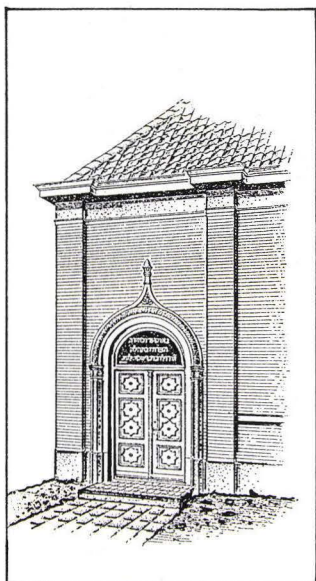
's Middags om 1 uur hield de heer Perel nog een geïmproviseerde rede van 1½ uur over de plichten der vrouw ten aanzien van de opbouw van haar huis, en de plichten van de verkondigers van Gods woord ten opzichte van de veredeling van hun gemeente 'en was deze rede niet minder schoon dan de vorige'.

Tenslotte stonden de heren Lehmans en Perel de oppervoorzanger Dessau terzijde. 'Met zijn veel omvattend geluid, met zijne krachtige stem, zong hij zoo voortreffelijk, zoo schoon, zoo aangenaam, dat de plegtigheid niet weinig verhoogd werd en den indruk verheven maakte.'

Kennelijk had de gemeentesecretaris — H.G. Hartman Jzn. — zich bijzonder inspanssen voor de synagoge. Volgen we niet zijn eigen verslag maar de Zutphensche Courant: 'Er werd hem door het harmonie-corps, onder bestuur van den heer C. Weimershaus, eene serenade met fakkellicht gebragt en daarna werd ZEd. met zijne echtgenooten naar het bal geleid, dat door de feestcommissie aan hare geloofsge-nooten bereid was geworden.'

Het bal duurde tot laat in de nacht en werd onderbroken door enkele toespraken, onder meer van de burgemeester die er enkele ogenblikken vertoefde. Op zondagavond werd op wat kleinere schaal nog een bal gehouden.

De inrichting van het gebouw werd al op 14 november 1873 uitgebreid met een nieuwe Wetsrol, terwijl bij de jubilea in 1890 en 1905 vele geschenken werden ontvangen. Mevrouw Heintje Leverpoll, weduwe van Emanuel Polak, schonk op 28 juni 1908 ook een nieuwe Heilige Wetsrol ter gelegenheid van haar 70ste verjaardag.

HET GEBOUW VAN 1865

Hoewel geen bouwtekening is bewaard uit 1865 kan aan de hand van de huidige toestand en de beschrijvingen door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg een beeld worden gegeven van de synagoge zoals die er toen moet hebben uitgezien.

De synagoge is gebouwd in eclectische stijl, dat wil zeggen dat gebruik is gemaakt van motieven uit verschillende bouwstijlen uit het verleden. De gevels zijn opgetrokken uit baksteen op een rechthoekige plattegrond, gedekt door een met pannen belegd schilddak met geprofileerde gootlijst. De gevelvlakken zijn verlevendigd door even uitgemetselde hoekpilasters, doorlopende dorpels onder de vensters en de toepassing van een lichtere baksteensoort rond de vensters. De ingangspartij is voorzien van dubbele deuren met vierpasmotief, de gotiserende omlijsting van de ingang is bekroond met een accolade-achtig motief. In zowel voor- als achtergevel bevinden zich drie hoge rondboogvensters met een gietijzeren tracering, de linkerzijgevel bevat twee rondboogvensters beganegronds en twee ronde vensters ter hoogte van de vrouwengalerij. Inwendig is interessant de aardige balustrade van de vrouwengalerij.

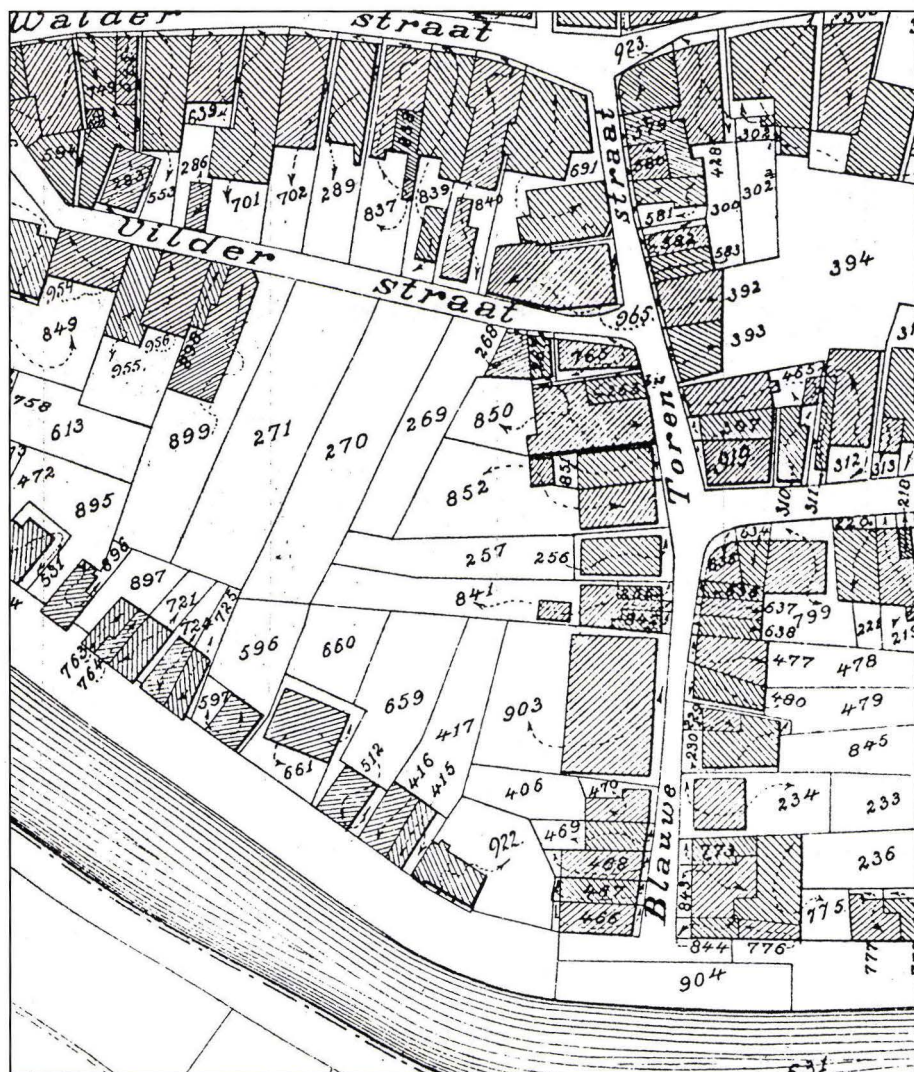
Fotobijschrift bij pagina 27.

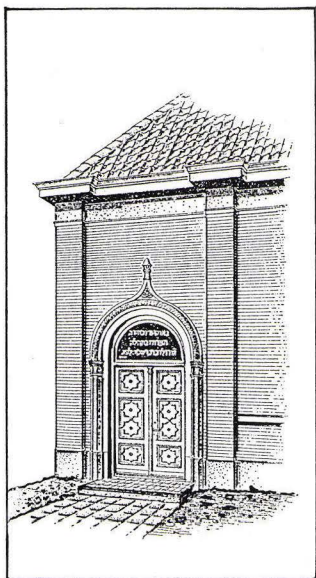
Situatie synagoge en school/badhuis,
1888.

UITBREIDING

Hoe de rechterzijgevel eruit zag is niet bekend omdat de synagoge aan die zijde is vergroot in 1909-1910. Dit is duidelijk te zien aan het afwijkende metselwerk van de gevels, de bouwnaden en de vensters in het aangebouwde deel, die in hout zijn uitgevoerd in plaats van in gietijzer.

Op 18 oktober 1909 verleenden Burgemeester en Wethouders een bouwvergunning voor deze vergroting, die op 23 september was aangevraagd, en deelden hun beslissing mee aan de waarnemend gemeenteopzichter. Op de bijgevoegde tekening is duidelijk zichtbaar welk gedeelte nieuw is aangebouwd: zowel voor- als achtergevel werd uitgebreid met één rondboogvenster, nu in hout uitgevoerd.

Fotobijschriften bij pagina 29.

Links: Interieur van de synagoge, met het gebruikelijke voorhangsel, ca. 1930.

Rechts: Interieur van de synagoge, met feestelijk voorhangsel, ca. 1930.

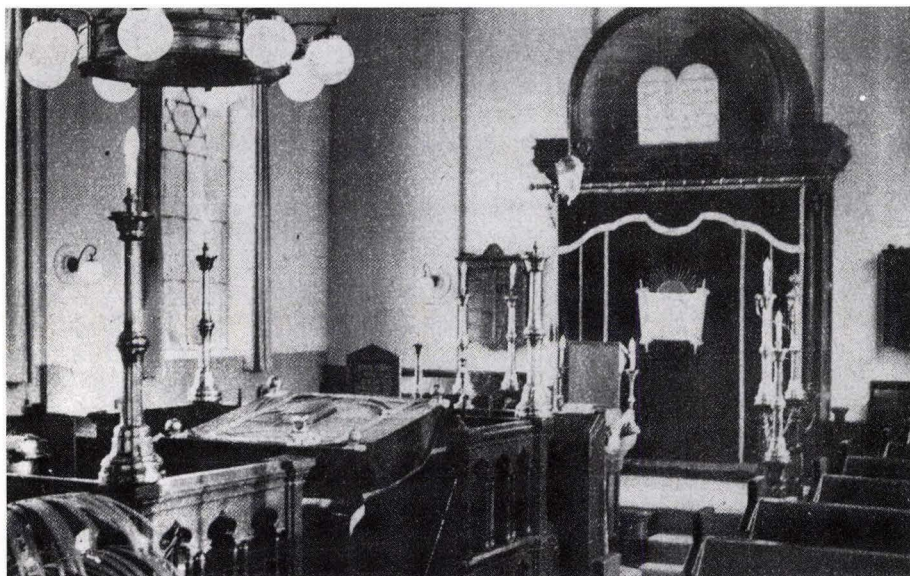
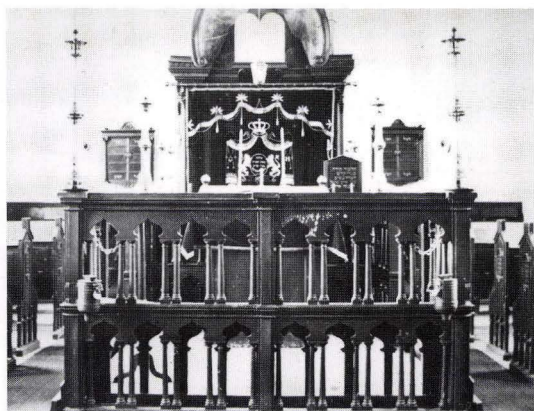
Onder: Interieur van de synagoge, bij de viering van het jubileum, eind oktober 1935.

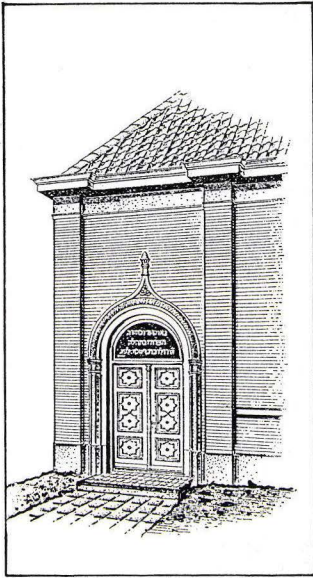
Hoewel er in de bouwvergunning niet over wordt gerept is het waarschijnlijk dat toen ook het plafond is aangebracht dat bijzonder is voor Nederland. Momenteel zijn slechts drie van dergelijke van dun plaatijzer vervaardigde plafonds bij Monumentenzorg bekend: in Franeker, Haarlem en Lochem. Het is vooral prof. H.M. Goudappel geweest die heeft gewezen op het bijzondere karakter van dit plafond, dat 776 x 1516 cm meet en aansluit op een rondgaande gepleisterde kroonlijst, die gedragen wordt door eveneens gepleisterde pilasters. Het bevat verschillende ornamenten, waarvan twee zodanig zijn uitgevoerd dat ze als ventilatie-roosters worden gebruikt. Vanwege de grootte, de vormgeving, de ornamentering en het kleurgebruik is dit plafond een bijzonder exemplaar in die kleine groep van drie, derhalve uniek in Nederland.

Op zaterdag en zondag 30 en 31 januari 1910 kon de synagoge, die bijna een half jaar voor de dienst gesloten was geweest, weer in gebruik worden genomen, waarvoor de feestcommissie onder leiding van H.J. Fortuin een passend programma had georganiseerd. Reeds waren verschillende cadeaus ontvangen, waaronder een zilveren Thora-schild van de gebroeders Roos, ter nagedachtenis van hun moeder, en een porouges, (voorhangsel), vervaardigd door de firma Gebr. van Oven. Een zeer doelmatig geschenk werd gegeven door mevrouw H. Nijstad-Trijbits, namelijk een flinke kachel met toebehoren.

De dienst werd geleid door de heer H. Vleeschhouwer uit Rotterdam, terwijl in de namiddagdienst een feestrede werd uitgesproken door S.Ph. de Vries Mz. uit Haarlem naar aanleiding van de Haftara, waarmee het kerkelijk feest ten einde was.

Zondagavond verenigde men zich weer in de zaal van de juist nieuw gebouwde schouwburg voor een bal, opgeluisterd door de muziek van de huzaren uit Deventer. Een groot gedeelte van de avond werd het publiek bezig gehouden door het echtpaar Zwartverver uit Amsterdam, terwijl het bal werd geleid door de heer Meijer uit Borculo. Tot bijna de morgen aanbrak bleef men gezellig bijeen.

Fotobijschrift bij pagina 31.

De ingang, 1980.

DE LAATSTE JAREN

Het vergrote gebouw heeft sinds 1910 uitstekend dienst gedaan. Het interieur werd vele malen aangevuld, zoals bij de jubilea van de synagoge, die in 1915, 1925 en 1935 werden gevierd. Ook bij het 40-jarig jubileum van meester Keizer in 1929 kreeg de synagoge geschenken.

Het aantal joden was in 1900 en 1914 ongeveer 150, daarna liep het langzaam terug tot ongeveer 118 in 1942. In 1945 kwamen slechts 18 terug.

Na de verschrikkingen van de oorlogsjaren was de Joodse gemeenschap natuurlijk te klein geworden om een synagoge in stand te kunnen houden. De Israëlitische gemeente van Lochem werd daarom officieel opgeheven op 13 juli 1947 en bij Borculo gevoegd, totdat laatstgenoemde gemeente in 1980 werd opgeheven en Lochem bij Deventer werd ingedeeld.

De voormalige synagoge en andere onroerende goederen van de voormalige Joodse gemeente werden bij machtiging van 12 januari 1950 verkocht aan de burgerlijke gemeente Lochem. De synagoge werd sinds mei 1947 gebruikt als wetenschappelijke bibliotheek van het Antiquarium Batavum, waardoor tot 1983 de woorden 'Bibliotheca Antiquaria' boven de ingang zichtbaar zijn geweest.

Nadat de wetenschappelijke bibliotheek uit het gebouw verdween heeft het jarenlang leeg gestaan, hetgeen nooit bevorderlijk is voor een gebouw. Door de gemeente werden wel al gelden gereserveerd voor de restauratie van het gebouw, waarbij als bestemming is gedacht aan een oudheidkamer of een gebruik door meerdere Lochemse verenigingen.

Na de oprichting op 1 maart 1983 van de 'Stichting ter nagedachtenis van de Joodse medeburgers in Lochem' werd op zondag 27 november van dat jaar een gedenkboek met de namen der omgekomen joden aangeboden aan het gemeentebestuur en een gedenkplaat aangebracht in de buitenmuur van de synagoge met de volgende tekst:

Mijn stettl

*in mijn stadje
staat geen standbeeld om hen te gedenken
hun geroezemoes
op sjabbes
in sjoel
aan het zindelijke grachtje
is verstomd*

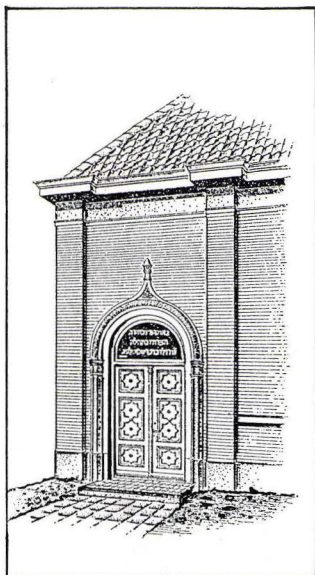
*er huizen vuile boeken
die hun herinnering trachten te verstoppen
het gesmoes van kinderen
op de plek van 't cheider
wordt bedolven
onder zedige perkjes
van groenten en bloemen*

*er is nog een begraafplaats
met hebreeuwse tekens
waaronder doden zich keren in hun graf
hun protest wordt overreden
door donderende wagens
gelukkig zijn ze gewoon gestorven*

RIVKAH GREEN, in: Groene scherven (1982)

*De vijand hield ons steeds in het oog,
We waagden ons niet meer op straat.
Het einde was nabij,
Onze dagen waren geteld ...*

KLAAGLIEDEREN 4:18a

Fotobijschriften bij pagina 33.

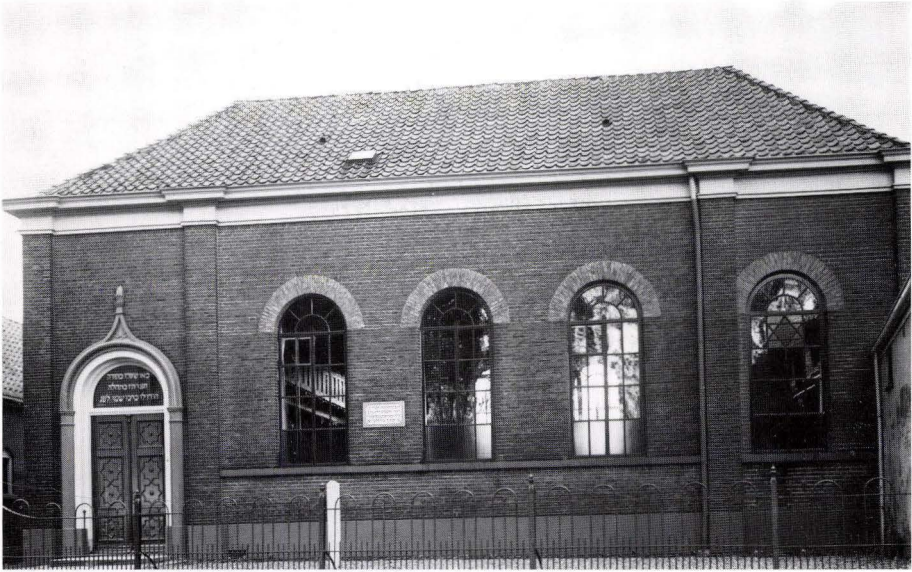
De Synagoge vóór 1940, met
Hebreeuwse tekst boven de ingang.

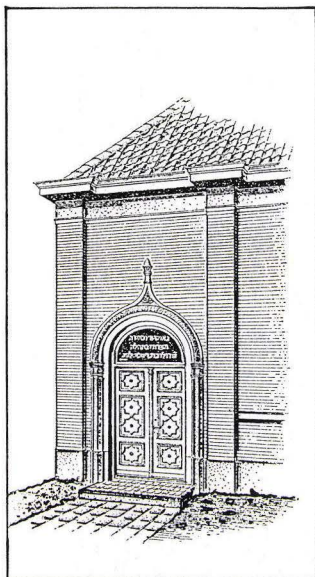
Westerwal met synagoge, links
daarvan de omstreeks 1890 in gebruik
genomen woning van de godsdienst-
onderwijzer, 1980.

De stichting beijverde zich nadien voor de restauratie en een goede bestemming van de synagoge, daarbij onder meer geadviseerd door Dick Houwaart als voorzitter van de Anne Frankstichting. Een belangrijke doorbraak was de verkrijging van een legaat in augustus 1986 van de heer A.H. Enthoven, oud-directeur van de Ford garage te Lochem, waardoor er uitzicht was op een sluitende exploitatie van de synagoge. De gemeente Lochem reserveerde in 1987 reeds f 225.000,— voor de restauratie, waarna de gemeenteraad op 29 juni 1992 een aanvullend krediet van f 205.000,— beschikbaar stelde.

De stichting bepleitte ook de plaatsing van het gebouw op de lijst van Rijksmonumenten. Op de op 17 september 1965 door de Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk vastgestelde monumentenlijst was het gebouw niet geplaatst, ondanks het feit dat Gedeputeerde Staten van Gelderland daarvoor had gepleit. De gemeente Lochem vond het toen niet nodig, maar op 15 mei 1985 nam — gestimuleerd door de Stichting — de burgemeester het initiatief tot een verzoek aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, waarbij hij meedeelde dat in 1980 reeds voor f 50.000,— aan restauratiewerk was uitgevoerd ten bate van het herstel van het dak, de gevels en de ramen. Het verzoek had op 9 juni 1989 het gewenste gevolg dat de synagoge bij 4e aanvulling door de Minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur werd toegevoegd aan de Lochemse lijst van Rijksmonumenten.

Sinds 1989 is er gesproken over een gewijzigd restauratieplan, waarbij de heer H.C. Niemeyer te Lochem, architect en docent van de Reinward Academie, als adviseur optrad. In 1991 werd besloten dat de Stichting ter nagedachtenis van de Joodse medeburgers de synagoge zou gaan huren van de gemeente, terwijl de Stichting Streekmuseum zou optreden als belangrijkste

Fotobijschriften pagina 35.

Interieur in slechte staat.

idem, fragment.

medegebruiker, vooral om in de zomermaanden een historische expositie te verzorgen.

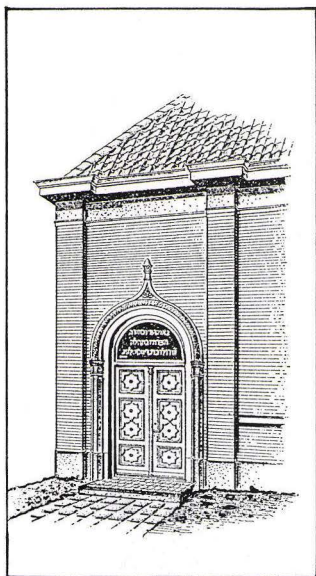
Eind 1992 kon worden begonnen met de daadwerkelijke restauratie door medewerkers van de gemeente Lochem. Het schilderwerk werd verzorgd door Schildersbedrijf Wolters b.v. te Colmschate en de stukadoorswerkzaamheden door Geerken b.v. te Zutphen. De verlichtingsarmaturen werden geleverd door Indoor b.v. te Amsterdam. Op 2 mei 1993 kon het fraaie resultaat officieel in gebruik worden genomen.

ONDERWIJS

In het patentregister komt in 1806 al een 'joods schoolhouder' genaamd Levi Hertshorn voor, die in 1807 blijkt te zijn vertrokken. Blijkens oude notulen (geciteerd bij het 70-jarig bestaan van de synagoge in 1935) werd op 3 november 1821 gesproken over de aanstelling van een gesalarieerde voorzanger, sjouchet (ritueel slachter) of onderwijzer, welke functies meestal in één persoon werden verenigd. Men besloot een voorzanger en beestensnijder aan te stellen tegen een salaris van f 80,— per jaar, plus vrij kost en inwoning. Het waren de gemeentelieden die zich moesten verplichten de nieuw benoemde Hersl Schijmerlerwitsen (of Hirschel Schmerlowitz) beurtelings vrij kost en inwoning te verschaffen. Zoals we elders zagen kwamen toen ongeveer 6 gezinnen in aanmerking om deze taak op zich te nemen. Reeds op 14 februari 1825 werd genoemde leraar opgevolgd door Ephraïm Hirsch uit Rusland, doch zijn salaris werd nu vastgesteld op slechts f 63,— plus genoemde vrije kost en inwoning. Ook hij bleef niet lang want in 1829 kwam Samuel Meyer, die opnieuw een salaris van f 80,— kreeg. Door het — toen al — ontbreken van notulen tot omstreeks 1860 moeten we het vervolg uit andere bronnen leren. Wel bleek uit een oud kasboek dat in 1863 een salaris van f 264,60 werd uitbetaald aan de onderwijzer-sjouchet.

Door de publikatie van Laansma en gegevens uit het bevolkingsregister zijn nog enkele namen van onderwijzers achterhaald zoals Isaac Levy

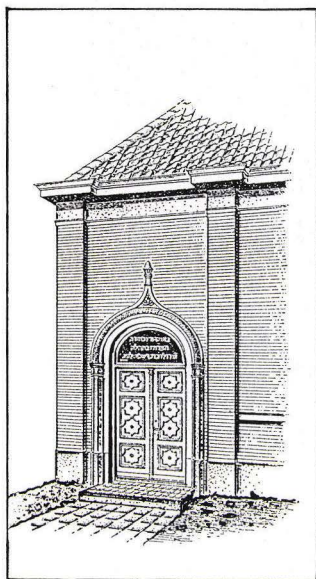
Fotobijschrift bij pagina 37.

De schoolkinderen van meester Keizer boden deze foto aan hun leraar aan bij zijn 40-jarig jubileum op 1 april 1929.

Rubens (1839, oud 70 jaar, Walderstraat) en Elias Wolf Leverpoll (1841-1845), die ook elders les gaf en eerder in Borculo woonde. Zeker in 1850 moet de eerder genoemde onderwijzerswoning naast de synagoge hebben bestaan, waarvan we als bewoners kennen Michiel Silberstein (1850-1855), voorlezer en beestensnijder, vertrokken naar Hengelo-O., Jesaias Pagter (1855-1857), Saul Eleazar Polak (1858-1860) en Aron Ketellapper (1862-1863). Vermoedelijk is de woning na 1865 niet meer gebruikt omdat men er het badhuis wilde inrichten. Zeker is dat de godsdienstonderwijzer Alexander Prins in 1866 slechts een half jaar in functie was en inwonend was bij de weduwe Roos.

Tot nu toe bleven de leraren slechts kort in functie maar nu breekt een periode aan waarin de gemeente langer plezier van zijn onderwijzers had. Bovendien werd omstreeks 1880 huis en tuin van de timmerman Hendrik Jan Klein Egelink naast de synagoge – nu Westerwal 7 – aangekocht en na 1890 (door Keizer) in gebruik genomen als onderwijzerswoning. David Schweiger (1867-1889) bleef 22 jaar in functie maar woonde nog niet in de nieuwe ambtswoning. Nog in 1935 herinnerden oudere gemeenteleden zich ‘den heer Zwijger, die behalve zeer zwijzaam ook een achtenswaardig talmudist moet zijn geweest’. Meester Bernard Keizer (1889-1930) heeft zelfs ruim 40 jaren de functies van chazan (voorzanger), onderwijzer en sjocheit (slachter) vervuld. Hij was de eerste die – na 1890 – de meesterswoning betrok. Zijn school bestond in 1913 uit drie klassen met 8 jongens en 3 meisjes. Hij genoot de sympathie van Jood en niet-Jood en ontving bij zijn jubileum op 1 april 1929 een Koninklijke onderscheiding. Verder kreeg hij vele geschenken waaronder een foto van zijn schoolkinderen, aangeboden door het enige meisje in de klas: Carolien Koopmans, de latere mevrouw Hoek. Keizers opvolger in 1930 was E. Elburg (later Abraham Elburg genoemd), die in 1935 voor het eerst een stukje historie van de Joodse gemeente in het Nieuw Israëlitisch Weekblad plaatste. Hij kon toen nog gebruik maken van het kerkarchief, waarvan de oudste stukken uit 1812 dateerden. Hij wilde zijn

Fotobijschrift bij pagina 39.

De begraafplaats, 1976.

gemeente niet door onder te duiken in de steek laten en is in 1943 met vele anderen gedeporteerd en in 1944 omgekomen.

De Joodse school met badhuis is in juni 1949 verkocht voor f 750,— aan de heer W. Wissink te Lochem. Omstreeks juni 1957 is het gebouw afgebroken zodat er geen sporen meer zijn van de oude synagoge, die gelegen heeft op de open plek tussen de huizen Westerwal 3 en 4.

BADHUIS

Bij de inwijding van de synagoge in 1865 werd bericht dat het kerkbestuur het voornemen had om de oude school in te richten tot een badhuis voor het rituele bad (mikwe), een sinds lang gevoelde behoefte. De toen aanwezige oppervoorzanger Dessau uit Den Haag beloofde daartoe het zijne bij te dragen door 'in vereniging met eenige andere dilettanten een concert te geven, waarvan de opbrengst tot gemeld doel zal worden aangewend'.

Of het concert is doorgestaan weten we niet, het badhuis is er echter wel gekomen. Het reglement van 1 januari 1900 en het huishoudelijk reglement van 1 januari 1902 bevatten bepalingen over het bad, dat de door de kerkeraad benoemde badvrouw tegen een bepaald tarief moest toestaan aan alle leden van de gemeente. Het toezicht op het gebruik van het bad berustte bij de vrouwenvereniging. Een bad moest uiterlijk 48 uur voor de avond van het bad worden besteld bij de badvrouw. Voor hen die niet op de afgesproken tijd gebruik maken van het bad 'wordt niet ingestaan voor voldoende verwarming'.

BEGRAAFPLAATS

Zoals al eerder beschreven was er zeker in 1800 een begraafplaats rond de eerste synagoge aan de Wal. Sinds 1830 is daar niet meer begraven maar de grafstenen zullen voorlopig nog zijn blijven staan, hoe lang is niet bekend. Toen het gebouw dat na 1865 als Joodse school bekend

stond omstreeks juni 1957 werd afgebroken zijn nog beenderen op die plaats gevonden die naar de begraafplaats aan de Zutphenseweg zijn overgebracht.

Toen bij een Koninklijk Besluit in 1828 werd bepaald dat niet meer mocht worden begraven in en rond kerkgebouwen moest ook de Joodse gemeente omzien naar een nieuwe begraafplaats. Op 8 januari 1829 werd daarom een stukje bosgrond in de Enk aangekocht van mej. Agnieta Catharina Elisabeth Viëtor, weduwe van H. Thomasson. Helaas had het bestuur der Joodse gemeente verzuimd de nodige toestemming te vragen, zodat burgemeester en wethouders bij brief van 25 februari 1830 aan de Gouverneur van Gelderland alsnog die goedkeuring bepleitten, waarbij onder meer werd opgemerkt dat die gemeente 'zich ook in gansch geen bloeienden staat bevind'. Kennelijk was het geen probleem, want op de oudste kadastrale kaarten en leggers van 1832 vinden we in sectie B (de Enk) het perceel nr. 841 met een oppervlakte van 2.20 are als begraafplaats aangeduid, het nummer 841a bleef akkerbos ter grootte van 11.20 are. In een aanvullend schrijven aan de Gouverneur op 8 februari 1833 werd door burgemeester en wethouders nog eens duidelijk gemaakt dat de Joodse gemeente haar zaakjes goed had geregeld: men had de nieuwe begraafplaats 'met een stevig latwerk doen afsluiten, in een sierlijke en nette smaak doen in order brengen'. In 1872 werd gesproken over uitbreiding van de begraafplaats en in 1874 berichtte het gemeentebestuur dat 'een lokaal voor overledenen aan besmettelijke ziekten' moest worden gesticht. De Joodse gemeente antwoordde dat dit zeer kostbaar zou zijn en vroeg 'te meer daar UEd. Achtbaren met de financiëelen toestand der Israël. Gemeente welligt bekend zijt' om gebruik te mogen maken van het gebouw op de — nabijgelegen — burgerlijke begraafplaats. In een P.S. werd fijntjes genoteerd: 'Tevens doen wij UEd. Achtbaren opmerken, dat onze kerkelijke Gemeente beneden de 100 zielen telt, en kan na de gewoone berekening om de tien jaren een dergelijk geval zich voordoen.' Het verzoek werd — om welke reden dan ook — gehonoreerd.

De begraafplaats is — inmiddels inderdaad iets vergroot — nog steeds te vinden op dezelfde plaats aan de Zutphenseweg en is bij raadsbesluit van 6 april 1950 in eigendom overgegaan naar de burgerlijke gemeente Lochem, die nog steeds het onderhoud verzorgt.

LITERATUUR

Nieuw Israëlietisch Weekblad (v.a. 1865).

M.H. Gans, Memorboek; platenatlas van het leven der joden in Nederland van de middeleeuwen tot 1940. 6e dr. Baarn, 1988.

J. Michman, H. Beem en D. Michman, Pinkas; geschiedenis van de Joodse gemeenschap in Nederland. Ede/Antwerpen, 1992, 455-456.

Frédérique van Cleeff-Hiegentlich, 'Eerlijke smousen, hoe zien die 'er uit myn heer'; of hoe er in de achttiende eeuw in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden over joden werd gedacht — een verkenning; in: Vreemd gespuis. Amsterdam, Anne Frank Stichting, 1987, 56-65.

S.Laansma, De Joodse gemeente te Borculo omvattende Borculo, Eibergen, Groenlo, Lochem, Neede en Ruurlo. Zutphen, 1978.

BRONNEN

Rijksarchief in Gelderland

Doop-, trouw- en begraafboeken: RBS-nrs. 1028 (Laren), 1078, 1079 (Lochem); Rechterlijk archief stad Lochem: inv.nrs. 263, 264.

Archief gemeente Lochem:

Oud-archief: inv.nrs. 6, 7, 25-I (memorie- en resolutieboeken), 441 (patentregister 1806-1810), 502-629 (stadsrekeningen), 731 (reglement);

Nieuw-archief: gemeenteverslag 1819 e.v., brievenboeken, ingekomen stukken, minuten van administratieve akten nr. 748, kadastrale leggers en kaarten, register van naamsaanneming 1812, bevolkingsregisters nrs. 1, 3 en 5;

Archief na 1936: dossiers Westerwal 6: bouwvergunning, eigendom, monument, restauratie.

Zie ook de door Laansma vermelde bronnen.

AFBEELDINGEN

De tekening op de omslag, die in het boekje telkens is herhaald, werd gemaakt door B.W. Onk.

Voorzover bekend zijn de foto's vervaardigd door:

J.C. Kuijper te Zutphen, blz. 19 boven; C.J. Horst, blz. 33 boven, 37; Bob Smit, blz. 31, 33 onder; Justin, blz. 35; E. Marsman, blz. 15 boven, 19 onder.

De afbeeldingen zijn beschikbaar gesteld door:

Familie Cohen-Nijstad te Amsterdam, blz. 7.

De heer A. Hoek te Lochem, blz. 29.

De heer S. Laansma te Zutphen, blz. 19 boven, 39.

Bibliotheca Rosenthaliana (UB) te Amsterdam, blz. 15 onder.

Joods Historisch Museum te Amsterdam, blz. 22-23.

Boekhandel Lovink te Lochem, blz. 31, 33 onder.

Collectie Frijlink-Spronk te Lochem, blz. 33 boven, 37 (Album Lochem 13).

Stichting ter nagedachtenis van de Joodse medeburgers in Lochem, blz. 15 boven, 19 onder, 35.

Streekarchivariaat Gorssel-Lochem-Vorden-Warnsveld, Archief gemeente Lochem:

blz. 11 oud-archief Lochem, inv. nr. 731.

blz. 13 foto minuutplan kadaster 1832, Lochem, sectie F.

blz. 21 nieuw-archief Lochem, ingekomen stukken 1865, nr. 824.

blz. 27 kaart van het gebied van het Waterschap van de Berkel, 1888, Midden Berkel Afdeeling blad 11.

*De schrijver is geboren te Deventer
in 1943.*

*Sinds 1974 is hij werkzaam
in archieven in Gelderland:
het Rijksarchief te Arnhem 1974-1975,
het Gemeentearchief te Zutphen 1975-
1979 en het
Streekarchivariaat Gorssel-Lochem-
Vorden-Warnsveld,
waaraan hij sinds 1979 als streekarchivaris
is verbonden.*

